АБДУЛЛИНА Ч.З., СӘГЪДИЕВА Ф.К. ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТЕЛ ВӘЗГЫЯТЕ: ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ КУЛЛАНЫЛЫШ ДАИРӘСЕ (Казан, 2021. 136 б.) китабына бәяләмә

Хезмәтнең авторлары – Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе аспирантура бүлеге җитәкчесе Ч.З. Абдуллина, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми тел белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты Ф.К. Сәгъдиева. Фәнни редакторы – филология фәннәре докторы, профессор, академик М.З. Зәкиев, бәяләүчеләре – филология фәннәре докторы, профессор Л.К. Бәйрәмова, филология фәннәре докторы, профессор И.Б. Бәширова.

Монография керештән, ике бүлектән, кулланылган әдәбият исемлеге, йомгак һәм кушымта өлешләрдән тора.

Керештә күпмилләтле Татарстан Республикасында хәзерге вакытта тел ситуациясенең катлаулылыгы, җәмгыятьтә барган иҗтимагый-сәяси хәлләргә нисбәтән, аның симметриясез икетеллелек юнәлешен алуы, дәүләт тарафыннан тормышка ашырылырга тиешлеге кебек мәсьәләләрне яңача яктырту зарурлыгы ассызыклана. Хезмәттәге «Без хәзер дәүләт теле статусындагы тел турында түгел, ә туган тел / ана теле турында сүз алып барабыз» дигән фикер гаять актуаль һәм мөһим, күпчелек сәясәтчеләребезнең әлеге мәсьәләне күтәргәннәре юк, татар сөйләмә һәм язма телләренең вазифаларын аермыйча, гомумиләштереп кенә сөйлиләр. Аңлашылганча, авторлар, 90 нчы еллардагы кебек, татарларның рус телен ни дәрәҗәдә белүләрен өйрәнүне түгел, бәлки үз ана телләрен, әдәбиятын, мәдәниятен белүләрен тикшерүне максат итеп куялар. Туган телне саклап калу һәм үстерүнең генә милли каршылыкларның кискенләшмәвенә дә нигез булачагы раслана. Шулай итеп, әлеге монографиядә күтәрелгән теманың тел һәм җәмгыять бәйләнеш-мөнәсәбәтендә, милли телнең рәсми һәм фактик статусы дип карап, авторлар билгеләгәнчә, социолингвистика фәне категорияләре, термин һәм методысуллары белән өйрәнелүенә басым ясала. Хезмәтнең максаты, бурычы, фәнни яңалыгы, теоретик һәм гамәли әһәмияте, актуальлеге билгеләнә (б. 4–7).

Беренче һәм икенче бүлекләрдә Татарстан Республикасында хәзерге тел ситуациясен өйрәнү, икетеллелек һәм күптеллелек шартларында татар теленең функциональ үсешенең заманча юнәлешләрен, үзенчәлекләрен билгеләү, 90 нчы елларда башланган милли сәясәт һәм тел сәясәте өлкәсендә барган үзгәрешләрнең нәтиҗәсен күрсәтү һәм соңгы елларда хасил булган ситуацияне бәяләү уңаеннан мөһим мәсьәләләрне җентекләп анализлау күз уңында тотыла.

Беренче бүлектә тикшеренүнең теоретик һәм практик аспекты 3 параграфка бүлеп өйрәнелә. 1 нче параграф тема итеп күтәрелгән төп проблеманы аңлау өчен тәрәк булган «тел ситуациясе» төшенчә / атамасының табигатен һәм вазифасын яктыртуга багышлана. Әлеге максатка ирешү өчен, тарихи аспектта «тел ситуациясе» төшенчәсе турында гомуми мәгълүмат бирелә (б. 9–13), күптөрле фәнни хезмәтләрдә ничек анализлануы нигезендә тел ситуациясен бәяләүнең үз парадигмалары күзаллана, төп факторлары билгеләнә, яңа карашлар булуы искәртелә (б. 14–18). Башка фикерләр дә бар дип, әлеге терминның кулланылышы / вазифасы тәгаенләнә: «Тел сәясәте – телнең функциональ мөмкинлекләрен үстерүне җайга сала торган төп факторларның берсе», – дип, бу мәсьәлә игътибар үзәгенә куела. Авторлар: «Татарстан Республикасында хәзерге чордагы тел ситуациясен билгеләгәндә, аның тарихтагы нинди вакыйгалар җирлегендә калыплашуын һәм алга таба нинди юнәлештә хәрәкәт итәргә мөмкин булуын фаразлау да әһәмиятле дип таптык», – дип язып, тикшеренүнең реаль, объектив чынбарлыкта булган вакыйгаларга нигезләнеп алып барылуын аңлаталар (б. 8–9). Хезмәттә, тарихи нигез дигәндә, 1926 елдан соңгы вакыт аралыгы күздә тотыла. Билгеле булганча, 1918 елдан башлап гарәп графикасындагы китаплар дини әдәбият дип яндырыла, туздырыла. 30 нчы еллардан системалы рәвештә телне юкка чыгару эше башлана: ике мәртәбә графика алмашына, укыту рус теленә күчерелә, аннан соң ТР яшәүче халыкларның саны 1959, 1989, 2010 елларда үткәрелгән җан исәбен алу нәтиҗәләре (рәсми күрсәткечләргә нигезләнеп), ана теленең ни дәрәҗәдә кулланылышта булуы һ.б. мәсьәләләр таблицада күрсәтелә. 2010 елда татарларның ана телен белү / белмәвенең рус телен белү / белмәвеннән соң куелуының гайре табигый булуы ассызыклана (б. 21–25). «Татар теленең сакланышына аны күпме чит милләт вәкиле үзләштерү исәбеннән чыгып түгел, ә татар халкының күпмесе аны белүе, иҗтимагый тормышта куллануы һәм аңа ихтыяҗ сизү ягыннан карау кирәктер», – дигән фикер куандыра.

Шулай итеп, «тел ситуациясе» төшенчәсе телнең үз системасына, җәмгыять системасына, кешеләрнең яшәеш системасына караган катлаулы бәйләнеш-мөнәсәбәтләр нигезендә яктыртыла һәм боларның һәркайсына авторларның мөнәсәбәте белдерелә. Рус телендә бирелгән өзекләрнең татарчага тәрҗемәләре бирелә. Авторларның тел белеменә караган фәнни төшенчәләрне бик яхшы белүләре һәм иркен кулланулары күренә (б. 19–25). Хезмәтнең фәнни-теоретик һәм практик аспекты гыйльми хезмәт таләбе дәрәҗәсендә хәл ителә.

Беренче бүлекнең 2 нче параграфында, «Татарстан Республикасында тел сәясәте һәм милләтара мөнәсәбәтләр» проблемасы өйрәнелә. Бу очракта да, мәсьәләнең асылына төшенү өчен, «заман расизмы» («современный расизм»), «мәдәни расизм» («культурный расизм») кебек төшенчәләрнең барлыкка килүе, анализлануы аңлатыла. Һәм түбәндәгечә нәтиҗә ясала: «...милли-мәдәни аерымлык-

лар һәм тел аерымлыклары яшәгән дәүләтләрдә милли сәясәт һәм тел сәясәте аерым халыкларның язмышын хәл итүче төп сәясәт булып тора. Тел сәясәте иң элек дәүләт тарафыннан тудырыла һәм көйләнә» (б. 26). Алга таба әлеге сәясәтнең Татарстан Республикасында ни рәвешле җайга салынуы, күпсанлы фактик материалга нигезләнеп, җентекләп анализлана. Әлеге эшчәнлекнең кайчан башлануы, нинди декрет-карарлар кабул ителү турында мәгълүмат бирелә, «2014–2021 елларда татар халкының милли тәңгәнлеген саклау турында» һәм «2023–2030 елларда Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасындагы башка телләрне саклау, өйрәнү, үстерү» программалары нигезендә безнең күз алдында барган вакыйгалар күзаллана: китапханәләр, милли бәйрәмнәр, вакытлы матбугат, радио һ.б. чаралар Татарстанда яшәүче халыкларның хокукларын саклап уздырыла. «Тел сәясәте дәүләт сәясәтенә буйсына. ...Утыз ел дәвамында татар теленең дәүләт теле буларак статусын күтәрү буенча гаять зур эш эшләнде, шулай да татар теле, дәүләт теле буларак, рәсми аралашу теле югарылыгына күтәрелә алмады», – дип, объектив нәтиҗә ясала. Әлеге күренешнең сәбәпләрен аерым галимнәрнең ничек итеп аңлатуы күзаллана, төрле модельләр санала, яңа мәгълүмат бирелә. Тел ситуациясе дигәндә, аның рәсми һәм фактик статусы булу истә тотылырга тиешлек, Татарстанда берьяклы миллирус икетеллелеге хөкем сөрә дип, чынбарлыкта булганча раслана (б. 30–43).

Беренче бүлекнең 3 нче параграфында Татарстан Республикасында татар һәм рус телләренең кулланылыш (сорашу нәтиҗәләре буенча) мәсьәләсе игътибар үзәгенә куела. Бу сорашуларның төп максаты – яшүсмерләрнең һәм урта буынның татар телен белү дәрәҗәсен һәм аңа булган мөнәсәбәтен ачыклау дип бирелә һәм, асылда, түбәндәге сорауларга җавап көтелә: 1) Сез Татарстандагы дәүләт телләрен ни дәрәҗәдә беләсез? 2) Бала вакытта гаиләдә нинди телдә аралаштыгыз? 3) Балалар бакчасында нинди телдә аралаштыгыз? 4) Мәктәптә кайсы телдә белем алдыгыз? 5) Хәзер татар телен нинди даирәдә, кайда кулланасыз: а) гаиләдә, ә) күршеләр, ә) дуслар, б) хезмәттәшләр белән аралашканда, г) җәмәгать урыннарында. 6) Рухи ихтыяҗларны канәгатьләндерүдә нинди телгә өстенлек бирәсез: а) китаплар укыганда, ә) вакытлы матбугат белән танышканда, б) радио һәм телевидение тапшыруларын тыңлаганда һәм караганда, в) интернеттан кирәкле материалларны эзләгәндә, г) хат язганда. 7) Балаларыгызның Татарстандагы дәүләт телләрен белүен мөһим дип санпритә сызмы? Иҗтимагый тормышның төрле өлкәләренә карата да шундый сораулар формалаштырыла һәм татар һәм рус милләте вәкилләренең әлеге сорауларга җаваплары төрле төстәге схемаларда % лап күрсәтелә. «Сорашу нәтиҗәсендә тупланган күрсәткечләр яшь буынның телгә булган мөнәсәбәтендә туган теле булган татар теленә өстенлек бирмәвен күрсәтә»,– дип, объектив-дөрес фикер әйтелә (б. 44–58).

Икенче бүлектә Татарстан Республикасында татар теленең кулланылыш мохите турында сүз бара. Алдагы бүлектәге кебек үк, аерым проблемалар өйрәнелә башланганчы, төп төшенчә / терминнарга аңлатма бирелә: бу очракта телнең функциясе, ягъни иҗтимагый тормыштагы кулланылыш даирәсе, җәмгыятьтә башкарган вазифасы, әлеге юнәлештә телнең куәтен билгеләүче факторлар кебек төшенчәләр күз уңында тотыла. В.А. Авронин һәм башка галимнәрнең хезмәтләренә таянып, телләрнең түбәндәге факторлары / мөмкинлеге истә тотыла: 1) тарихы, үткәндәге функциональ кулланылыш даирәсе (дәүләт теле булуы, ассимиляциягә каршы тору көче); 2) әдәби тел буларак формалашып, вазифа үтәве; 3) фәнни регламентлыгы; 4) яңарышка әзерлеге, лексик берәмлекләрне кабул итеп, тел калыбына салып, яңа сүзләр ясау мөмкинлеге һ.б. Шул ук галимнәрнең хезмәтләренә нигезләнеп: «70 елдан артык вакыт дәвамында яшәгән СССРда дәүләт составында булган халыкларның телен һәм мәдәниятен саклау буенча эш алып барылмый, булган очракта да ул бары сүздә генә кала дип уйларга була. Әгәр шулай булмаса, 1926 елда СССР дәүләтенә кергән республикаларда барысы 194 милләт исәпләнеп, 1974 елда шуларның 101 е генә калмас иде, 93 милләтнең үзе турында онытуына ярты гасыр вакыт җитә», – дип билгеләнә. Хезмәттә мәсьәләнең 1920–1990 елларда Татарстан Республикасында ничек тормышка ашырылуы тасвирлана һәм: «Дүрт буын алмашынган арада телебезгә булган игътибарның кимегәннән-кими баруы Республикадагы бүгенге тел ситуациясе билгеләнгәндә читтә калырга тиеш түгел», – дип нәтиҗә ясала, телнең куәтен билгеләүче факторларның мөмкинлеге юкка чыга баруы объектив фикер буларак раслана (б. 63–68).

Татар теленең кулланылыш мохите 5 параграфка бүлеп анлизлана: 2.1. Гаилә мохитендә...; 2.2. Мәгариф системасында...; 2.3. Массакүләм мәгълүмат чараларында...; 2.4. Интернет ресурсларда...; 2.5. Тел һәм дин мөнәсәбәтендә. Әлеге бүлекчәләрнең һәрберсе ныклы план нигезендә яктыртыла: а) бүлекчәнең исеме итеп күрсәтелгән төшенчә / атаманың рухи кыйммәт буларак табигате һәм аерым мохит буларак вазифасы аңалатыла, ә) бу мәсьәләнең татар телендә ничек өйрәнелүе күзәтелә, б) телнең куәтен билгеләүче аерым факторлардан кайсысының, бу мохит өчен хосусый фактор буларак, татар теленең кулланылышына нинди йогынты ясавы хакында яңа фактик материал туплап аңлатыла, киң мәгълүмат бирелә.

Һәр мохитне тикшергәндә, барлык фикерләрне гомумиләштерә барып, телнең куәтен билгеләүче аерым факторлардан кайсысының, аерым мохит өчен зарур фактор буларак, ни рәвешле реальләшүе турында нәтиҗә ясала. 2.1. Гаилә мохитендә: «...баланың туган телен белүе яки башка бер телгә өстенлек бирүе киләчәктә нинди телне аралашу теле буларак дәвам итәчәге тулысынча гаиләдә нинди телгә өстенлек бирелүе белән турыдан-туры бәйле», – дип, тарихи факторның ассимиляциягә каршы тору-тормау көче дигән билгегә игътибар ителә (б. 74 һ.б.). 2.2. Мәгариф системасында: «Мәктәптә, югары уку

йортында белем алучы яшь кеше туган теленнән читләшүнең фаҗигасын бөтен тулылыгы белән аңлый алмый. Ул әле тормышта үз урынын табу турында ныграк кайгырта, максатларын да шул юнәлештә билгели. Инде яулыйсы үрләрне яулап, мин кем? дигән сорауга җавап эзләгәндә генә соң икәнлеге, ул үзе генә түгел инде балаларының да үткәннәр белән бәйләнешен югалтканлыгы аңлашыла. Бу, үз чиратында, туган телен белүчеләрнең саны кимүгә китерә», – дигәндә, телнең тарихи барышында, аның дәүләт теле, әдәби тел буларак формалашып, вазифа үтәгәндә табигый факторның җәмгыятьтә бара торган иҗтимагый-сәяси хәлләргә нисбәтән тел сәясәтендә кабул ителә торган субъектив таләпләр нигезенә күчерелеп, ясалма факторга әверелеп, адәм баласының шәхси тормышта да төзәтеп булмастай (буынны юкка чыгару) үзгәрешләргә дучар ителүе аңлашыла. Хезмәттә бик хаклы рәвештә: «...милли мәсьәләләрне хәл итү һәр кешенең этник мәнфәгатьләрен канәгатьләндерүнең юлларын тапканда һәм аларны тормышка ашырганда гына уңай чишелеш таба ала», – дип белдерелә (б. 99).

2.5. Тел һәм дин мөнәсәбәтендә, тарихи яссылыкта һәм хәзерге заманда татар теленең кулланылыш куәтен билгеләүче аерым факторлардан кайсысының табигый нигез булуына карата: «Тарихи яссылыкта караганда: татар теленең барлыкка килүе һәм үсүе дә ислам дине белән керешкәнлеген күрәбез. Шуңа күрә татар халкында дин һәм тел бер-берсеннән аерылгысыз бербөтен – иман төшенчәсе белән бәйле каралган. Халыкны үзенә генә хас үзенчәлекләргә ия этник төркем итеп бергә берләштерүче, аның бөтенлеген саклап торучы да ислам дине була. Нигездә, бер дин белән берләшкән этник төркем өчен, тел һәм мәдәният белән беррәттән, дин халыкның милли тәңгәллеген (идентичность) билгеләүче төп фактор булып тора», – дигәндә, тарихи чынбарлыктагы табигый фактор күздә тотыла. Әлеге хакыйкать безнең көннәрдә дәвам итә: «Сорашылганнар татар халкының бөтенлеген саклауда тел һәм диннең ролен түбәндәгечә күрсәтә: 74,2% тел милләт сакчысы дип белдерә, 40,3% дин милли бердәмлекне саклый дип бәяли» (б. 114–115). Шуның белән бергә: «Хәзер, гомумән, ислам кануннарын саклап яшәүче милләттәшләребез арасында татар телен бөтенләй белмәүчеләр дә шактый күп. Бу хәл бигрәктә урта һәм яшь буынга кагыла. Әлеге уңайдан шуны да искәртергә кирәк: 34,3% татар мөселман булу өчен татар телен белүнең әһәмияте юк дип саный» (б. 114–117). Шулай итеп, татар теленең кулланылыш куәтен билгеләүче тарихи нигездәге табигый төп факторның көчсезләнә баруы аңлашыла. Авторлар, һәр башка мохиттәге кебек үк, тел һәм дин мохитендә дә татар теленең кулланылышына йогынты ясый, аны куәтле итә торган төрле факторларның мөмкинлекләрен, тарихи аспектта һәм хәзерге ситуациядә ничек файдаланылуын эзлекле рәвештә билгели баралар, аларның ни рәвешле үзгәрүе ачыклана. Әмма бер урында аның тарихи яссылыкка туры килми торган хәзерге хәле турында: «Ислам дине кабул ителү, үз вакытында татар теленең сүзлек

составын баетып кына калмаган, телнең барлык тармакларына да үзенең йогынтысын ясаган һәм бу хәл бүген дә дәвам итә», – диелә. Әмма бу хәлнең бүген дәвам итмәгәнлеге күпләребезгә мәгълүм.

Билгеле булганча, Тәңрегә инанып, төрле кабиләләр булып яшәүче һәм рун язуыннан файдаланган төркиләр, ислам динен кабул иткәч, Аллаһы Тәгаләдән Мөхәммәд пәйгамбәргә вәхи булып иңгән Коръән Кәрим теле (ягъни гарәп теле) графикасында язарга һәм укып аңларга тиеш булалар; Хак диннең чарасы булганга, гарәп һәм фарсы сүзләрен катгый рәвештә үз чыганак теленең кагыйдәсе буенча язу таләп ителә. Төрки-татарларның үз сүзләре бу кагыйдәгә буйсындырылмый, билгеле бер дәрәҗәдә ныгыган иске имля белән языла. Нәтиҗәдә, ике телнең орфографик нормасы параллель кулланыла торган гарәп графикасындагы төрки-татар язма әдәби теле формалаша һәм, дәверләр буена килеп, XX гасырның урталарында, гарәп графикасы алмаштырылганчы, гарәп алынмалары, корама дип, кулланылыштан куылганчы дәвам итә. Төрле чорда язылган төрле жанр / стильдәге истәлекләрдә гарәп алынмалары 60–70% тәшкил итә, димәк, шул дәрәҗәдә язма норма саклана. Төрки-татар сүзләрендәге сузык һәм тартык авазларны язганда, гарәп теленең мөмкинлеге файдаланыла: ун сузык авазны өч билге белән, бер үк тартык авазны 3–4 билге белән күрсәтергә мөмкин була. Әлеге нигездә вариантлылык барлыкка килә. Әдәби тел норма һәм орфографик вариантлылыгы белән бергә кулланыла. Бүген бу хәл күзәтелми: аерым очракларны искә алмаганда, алынмалар татар теле әйтелешенә буйсындырылып, кириллицада языла, нормалар җимерелә. Төрки-татарларда һичкайчан гарәп теле тулаем әдәби тел вазифасын үтәмәгән, әмма ул язма традициянең көчле бер агымын тәшкил иткән, адресатның кем булуына карап, гарәп-фарсы алынмалары һәм архаик угызчылык формалары мул кулланылып, абруйлы әсәрләр иҗат ителгән. Бу хәл сөйләмә сүз, сүз формалары белән языла торган халыкчан истәлекләрне язу белән параллель барган. Гарәп графикалы әдәбиятта норма булмаган, безне йөз еллар буена, ул революциядән соң гына нормага салынды, дип ышандырдылар, хәлбуки, чынбарлыкта нәкъ киресе күзәтелгән. Бүгенге көндә татар телендә күпчелек абстракт мәгънәле сүзләрнең гарәп-фарсы алынмалары булып калуы гына истә тотыла (Татар әдәби теле тарихы..., 1 т. Казан, 2015, б. 620–626).

Йомгак өлешендә алдагы ике бүлектә җентекләп тикшерелгән проблемалар гомумиләштерелеп ассызыклана. «Тел ситуациясе» төшенчәсе – тел турындагы фәндә әһәмиятле һәм әле өйрәнүне, төгәллек кертүне таләп итә торган төшенчәләрнең берсе ул», – дигән фикердән (б. 122–125) бу юнәлештәге эшчәнлекнең киләчәктә дә дәвам ителәчәге аңлашыла. Республикабызда татар халкының яртысы гына яшәве мәгълүм. Алга таба, «Россия Федерациясендә яшәүче татарларның телләре турында» дигән фәнни хезмәт тә язылыр дигән өметтә калабыз. 1921 елда татар теле дәүләт теле дип игълан ителгәндә, татар халкы яшәгән барлык төбәкләрдә телне гамәлгә кую, ана телен-

дә укыту, вакытлы матбугат басылу күздә тотылган. 1899 елда «Русия төркиләре» дигән төшенчә рәсмиләштерелгән. Аңарчы «Русия мөселманлары» дип йөртелгәнбез. Хәзерге вакытта «Россия татарлары» булып яшибез. Менә шул татарларның ана телен белү-белмәүләре ни хәлдә икән? (Татар әдәби теле тарихы..., 1 т. 2015, б. 169–171). 70 елдан соң кабул ителгән декрет та Татарстан белән чикләнә, димәк, киңәйтебрәк тикшерү, анализлау сорала.

Кушымта авторларның фактик материалларны ничек итеп туплауларын күз алдына китерү ягыннан әһәмиятле. Нәтиҗә ясап әйткәндә, хезмәт чын мәгънәсендә актуаль темага язылган, бүгенге тормышыбыздагы иң мөһим мәсьәләне яктырта һәм фәнни хезмәт таләп иткән тәртиптә системага салган. Шунысын да әйтергә кирәк: татар теленең кулланылышына йогынты ясый, аны куәтли торган күптөрле факторларның мөмкинлеге тарихи аспектта һәм хәзерге ситуациядә ничек файдаланылуы эзлеклелегендә ачыла. Димәк, тел сәясетенә бәйле хәлдә аларның үзгәреше күренә. Әлеге монографиянең сәясәтчеләр, тарихчылар, гомумән татар зыялылары кулына барып керүе бик әһәмиятле дип уйлыйм.

Бәширова Илида Басыйр кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре